

Zabezpieczenie emerytalne w krajach protestanckich na przykładzie Estonii i Łotwy

Abstrakt

Zabezpieczenie okresu starości wymaga podjęcia wielu decyzji w trakcie aktywności zawodowej. Na nie natomiast wpływa wiele istotnych czynników. Są to m.in. polityka państwa, uwarunkowania kulturowe, rodzina, a także religia. Zasady obowiązujące w poszczególnych wyznaniach także mogą wpływać na sytuację osób starszych w danej populacji. Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, że protestantyzm oraz zasady w nim funkcjonujące, wpływają na sytuację osób w wieku poprodukcyjnym. Dla jego realizacji autor podjął analizę danych z okresu 2000-2017. Przeprowadzone zostały one na przykładzie dwóch państw bałtyckich, w których dominuje protestantyzm – Estonii i Łotwy. W pracy zastosowana jest krytyczna analiza literatury przedmiotu, a także podstawowe miary statystyki opisowej oraz analiza porównawcza obu państw. Źródłem danych empirycznych są bazy danych opublikowane przez OECD oraz urzędy statystyczne Estonii (est. Statistikaamet) i Łotwy (lav. Centrālā statistikas pārvalde).

Słowa kluczowe: Estonia; Łotwa; zabezpieczenie emerytalne; protestantyzm.

Pension security in Protestant countries on the example of Estonia and Latvia

Abstract

Providing income security in old age requires making many decisions during professional activity. However, many important factors affect them. Those include state policy, cultural determinants, family and also religion. The rules applicable to particular religious denominations may affect the situation of elderly people in a given population. The purpose of this article is to show whether Protestantism and its principles influence the situation of post-working age people. For its implementation, the author decides to analyse data from the period 2000-2017. The analysis is carried out on the example of two Baltic States, in which Protestantism – Estonia and Latvia – dominates. In this work a critical analysis of the literature of the subject was used, as well as basic measures of descriptive statistics and a comparative analysis of both countries. The sources of empirical data are databases published by OECD and statistical offices of Estonia (est. statistikaamet) and Latvia (lav. Centrālā statistikas pārvalde).

Keywords: Estonia; Latvia; pension security; Protestantism.

JEL: H55, H75.

Wstęp

Decyzje życiowe podejmujemy na podstawie wielu czynników. Jedną z determinant naszych zachowań jest religia. Nejdre Delener (1994, s. 36) stwierdza, że wiara może zapewnić ramy, które czynią nasze życie bardziej zrozumiałym. Uznaje on także, że wyznanie jest w stanie odgrywać istotną rolę w rozwiązywaniu problemów i może być pomocne przy podejmowaniu decyzji (Delener, 1994, s. 39). Wartości wyznawane przez wiernych warunkują ich zachowania, także te z zakresu finansów, np. konsumpcji oraz oszczędzania. Opierając się na dogmatach wiary, mamy różne podejście m.in. do pieniądza, pracy, rodziny. W związku z tym inaczej do kwestii długoterminowego oszczędzania na starość mogą podchodzić chrześcijanie, muzułmanie, Żydzi itd. Poprzez badania nad wpływem religii na różne dziedziny życia naukowcy próbują wytłumaczyć postawy oraz zachowania ludzi. Wspomniany już N. Delener (1994) w jednej z swoich prac badał katolickie i żydowskie gospodarstwa domowe oraz ich decyzje konsumenckie. Dziesięć lat później, tj. w 2004 r., wyniki swojej pracy opublikowała Evelyn Lehrer. Analizowała w niej wpływ religii na zachowania zarówno konsumenckie, jak i demograficzne. Stwierdziła m.in., jak ważne jest wyznanie przy wyborze życiowego partnera, a w dalszej perspektywie podjęcie decyzji o małżeństwie. Wykazała także wpływ wiary na chęć posiadania potomstwa, a także jego liczbę. Badaniu podlegali zarówno katolicy, Żydzi, protestanci jak i mormoni (Lehrer, 2004). Większość opracowań z zakresu wpływu religii dotyczy zachowań konsumpcyjnych. W związku z tym warto zastanowić się, czy podobna zależność występuje w kontekście podejmowania decyzji o zabezpieczeniu emerytalnym i trosce o swój byt w okresie po zakończeniu aktywności zawodowej.

W niniejszej pracy autor postanowił skupić się na protestantyzmie i jego wpływie na decyzje dotyczące okresu przejścia na emeryturę. Wybór wyznania wynika z faktu, iż jest to jeden z trzech nurtów chrześcijaństwa – obok prawosławia i katolicyzmu (Wichary, 2013, s. 3-4). Jak informuje World Christian Database, w 2017 r. na świecie było 560 milionów protestantów (Todd and Gina, 2018). Równie ważny jest fakt, iż religia ta dominuje wśród państw znajdujących się nad Morzem Bałtyckim (przede wszystkim kraje skandynawskie). Celem opracowania jest próba wykazania, że religia protestancka wpływa na decyzje dotyczące wyjścia z rynku pracy i okresu emerytury. W związku z tym autor postanowił dokonać analizy

porównawczej Estonii i Łotwy na podstawie wybranych przez siebie wskaźników. Zakres czasowy badania w dużej mierze obejmuje okres 2000-2017.

Protestantyzm – aspekt teoretyczny

Protestantyzm, jako wyznanie liczące sobie nieco ponad 500 lat¹, ma wiele odłamów. Są to m.in. Luteranie, Anglikanie, Purytanie, Adwentyści, Mormoni (Wichary, 2013, s. 36-39). Jednak wszystkie opierają się na pięciu podstawowych zasadach teologicznych (Ober-Domagalska, 2015, s. 161). Są to: „Sola scriptura” (Tylko Pismo), „Sola fide” (Tylko wiara), „Sola gratia” (Tylko łaska), „Solus Christus” (Tylko Chrystus), „Soli Deo gloria” (Tylko Bogu chwała). Rozwinięcie tych zasad nie jest obszarem zainteresowania autora, w związku z czym pozostawia to zainteresowanym czytelnikom. Jak zauważa Mateusz Wichary (2013, s. 20-21), zasady te warunkują w protestantyzmie istnienie powszechnego kapłaństwa. Oznacza to, że hierarchia kościelna jest wysoce ograniczona, a pastor pełni głównie rolę doradcy w rozwoju duchowym. Z punktu widzenia artykułu ważny jest fakt, iż zjawisko to uczy wyznawców odpowiedzialności za swój los.

Marcin Luter oraz Jan Kalwin – jako twórcy wyznania – w swoich pracach potępiają żebractwo. Zgodnie stwierdzają, że takie działanie jest próżne, a także iż jest to grzech wobec Boga i zło społeczne (NBPortal, 2004). Uważają oni, że jednym z najcięższych grzechów jest właśnie marnowanie czasu. Przywódcy religijni stwierdzają, że życie jest zbyt krótkie, ulotne i cenne, aby w jego trakcie nie poświęcać się pracy. Za naganne zachowania w protestantyzmie uznawano m.in. rozrywki towarzyskie, spanie dłużej niż konieczne dla zdrowia. Purytanie uznawali, że życiowym celem dla większej chwały Boga jest bogacenie się. Byli świadomi, że jest to zagrożenie dla zbawienia duszy poprzez pokusy, chociażby w postaci zbytku i luksusu. Jednakże uznawali, że praca jest celem rozwoju duchowego i nie można jej zaprzestać nawet w momencie, gdy jest się w stanie zaspokoić życiowe potrzeby bez aktywności zawodowej. Wskazują także na fakt, że obowiązkiem każdego wyznawcy jest wybór zawodu przynoszącego godziwy dochód. Praca była traktowana jak środek ascetyczny, tzn. zapobiegała przed nieczystym życiem. Jak ważna była praca, można dowiedzieć się ze słów jednego z moralistów – „Jeżeli Bóg wskazuje ci sposób w jaki możesz uzyskać legalnie więcej niż inną drogą (bez przynoszenia szkody własnej duszy lub innym), a ty odmówisz i wybierzesz drogę mniej dochodową, mijasz się z jednym z celów swego zawodu i uchylasz się od służenia Bogu” (NBPortal, 2004). Protestanci wierzą, że powiększenie posiadanego przez nich kapitału to znak,

---

¹ Ogłoszenie 95 też przez Marcina Lutra nastąpiło 31.10.1517 w Wittenberdze.

że praca jaką wykonują jest dobrze wykonana. Paweł Więckowski (2012, s. 157) stwierdza, że purytanie cechowali się pogardliwym stosunkiem do biedy i ludzi biednych, ponieważ poświęcili się oni pracy zawodowej, a także praktykowali „wewnętrzświatową ascezę”. Wskazuje on za Rolandem Baintonem (2012, s. 158), że ich wysoka aktywność wynikała bardziej z pobudek religijnych niż materialnych. Uzasadnieniem tego jest fakt, iż wszelkie sukcesy życiowe postrzegane były jako oznaka zbawienia po śmierci. Aniela Dylus wskazuje, jakie cechy były przede wszystkim cenione wśród purytan: „gospodarność, uczciwość, rzetelność, pracowitość, pilność, oszczędność i posłuszeństwo. Pożądana była też asceza i panowanie nad sobą” (2014, s. 72). W dalszej kolejności wymienia ona największe wady, którym starano się zapobiegać. Były to: „ostentacyjna, luksusowa konsumpcja, rozrzutność, życie „na kredyt”, lenistwo i próżniactwo” (2014, s. 72).

Barbara Ober-Domagalska (2015, s. 163-164) wskazała, że dyskusję nad związkiem religii protestanckiej z etyką pracy, a także działalnością gospodarczą, rozpoczął Max Weber. Opublikował on w 1905 r. pracę pt. „Etyka protestancka a duch kapitalizmu”. Jej celem było udowodnienie zależności, a także motywacji, jakimi kierują się protestanci. Spostrzegł on, że najlepsze wyniki gospodarcze wśród państw chrześcijańskich osiągają właśnie kraje protestanckie, a wśród nich te, gdzie dominuje kalwinizm. Według niego przyczyną tego jest fakt skoncentrowania się na pracy, a także kalkulacji ekonomicznej, oraz skupienie się na ascetyzmie, który powoduje ograniczenie konsumpcji oraz gromadzenie majątku. Skoncentrował się on na tej religii, gdyż jej wyznawców uznał za pośrednie studium pomiędzy *homo oeconomicus* a *homo religious*. Dla pierwszego życiowym celem jest maksymalizacja zysku, pomnażanie posiadanego kapitału. Natomiast drugi pracuje na niezbędne minimum, które pozwoli na zaspokojenie jego potrzeb bez zbędnego przepychu. M. Weber uznał, że protestanci wyznawanymi przez siebie zasadami jednocześnie dbają o zwiększenie swojego majątku, a także dbają o swoje potrzeby duchowe.

Damian Grabowski (2015, s. 65) stwierdził, że etyka pracy obejmuje przede wszystkim etykę protestancką. Jest to doktryna stawiająca na pierwszym miejscu pracę zawodową, która jest bezustanna i niezmordowana, tak aby być pewnym stanu łaski w momencie śmierci. M. Weber (1994) we wspomnianej pracy wskazał, że etyka protestancka podkreśla wagę ciężkiej pracy, którą każe traktować jak wartość moralną i cel życia nakazany przez Boga. Warto zauważyć, że elementami łączącymi zarówno etykę pracy jak i ducha kapitalizmu, jest ciężka praca, uczciwość, a także asceza, którą należy rozumieć jako umiejętność odroczenia przyjemności na przyszłość.

Zasadniczego wyjaśnienia różnic pomiędzy protestantami a katolikami należy szukać w trwałej istocie kanonów wiary (Weber, 1994). Praca M. Webera była krytykowana przez wielu badaczy. Jego teorie podważali m.in. E. Fischhoff, R. Bainton, K. Samuelsson, a także J. Schumpeter (Więckowski, 2012, s. 157-158). Opierała się ona przede wszystkim na faktach z historii gospodarczej, a także doktrynach religijnych. Jednakże znaleźli się także badacze, którzy popierali teorię M. Webera, iż protestantyzm jest odpowiedzialny za większy rozwój gospodarczy. Jednym z nich jest Christen Jonassen (1947), który wskazywał na przykład Norwegii, w której nastąpił większy wzrost gospodarczy po przejściu większości społeczeństwa na kalwinizm.

Współczesne badania porównujące religie (protestantyzm i katolicyzm) przeprowadził m.in. Janusz Hryniewicz (2014). Zauważył on, że protestanci cenią wolność i indywidualizm. Są bardziej posłuszni prawu, a także ostrzej oceniają łapówki. Natomiast dla katolików ważniejsze jest poczucie sprawiedliwości i równości, a także więzi rodzinne. W związku z tymi spostrzeżeniami stwierdził, że pierwsi z nich stawiają na osiągnięcia indywidualne, a także potrzeby materialne. Skutkuje to tym, że instytucje w krajach protestanckich przede wszystkim są ukierunkowane na osiągnięcie dobrobytu.

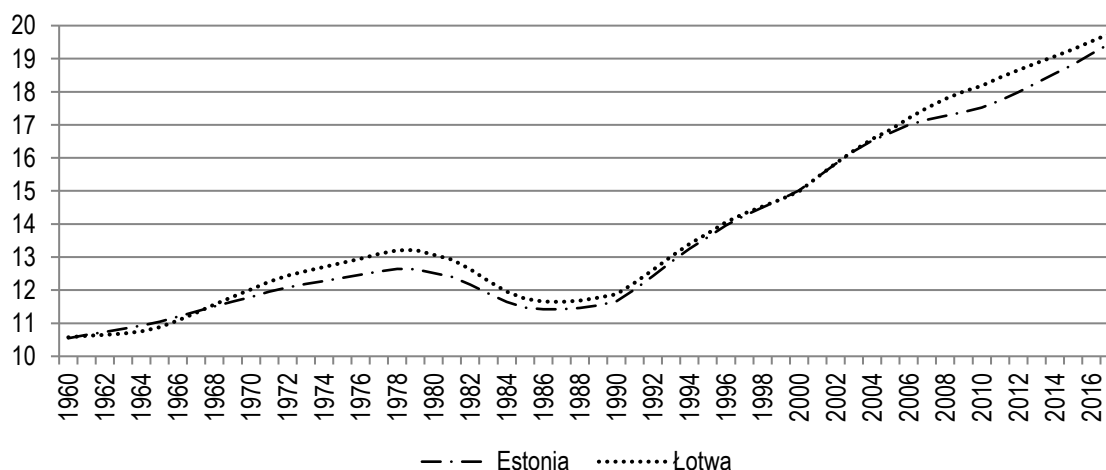
Protestantyzm w Estonii i na Łotwie a zabezpieczenie emerytalne

Warto zwrócić uwagę na dane demograficzne dotyczące Estonii i Łotwy, aby móc wnioskować o wpływie protestantyzmu na zabezpieczenie emerytalne. W dalszej kolejności warto przeanalizować źródła dochodów osób starszych oraz wysokość przeciętnej emerytury, jaką otrzymują obywatele obu państw. Ważnym wskaźnikiem, z punktu widzenia niniejszego artykułu, jest także aktywność zawodowa osób starszych.

Wzrost udziału osób starszych w obu społeczeństwach (rysunek 1) wskazuje na problem, jaki obecnie występuje w większości państw na świecie, a mianowicie starzenie się populacji. W analizowanym okresie, tj. lata 1960-2017, można zauważyć prawie dwukrotny przyrost osób w wieku 65 lat i więcej. Zdecydowano się na takie podejście, gdyż w 2018 r. ustawowy wiek emerytalny w Estonii wynosił 63 lata, a na Łotwie 63,25 lata. W obu krajach jest on systematycznie wydłużany i wyrównywany do 65. roku życia (nastąpi to odpowiednio w 2026 i 2025 r.) (European Commission, 2018). Jednakże warto wiedzieć, że Estończycy nie korzystają z tych przywilejów i pracują dłużej. Rzeczywisty wiek emerytalny dla mężczyzn wynosi 64,8 lat. Dla kobiet jest on jeszcze wyższy i wynosi 65,3 lat. Natomiast Łotysze nie korzystają z takiej sposobności i przechodzą wcześniej na emeryturę. Mężczyźni zaczynają

korzystać z świadczeń emerytalnych średnio w momencie osiągnięcia 62. roku życia. Łotyszki odchodzą z rynku pracy jeszcze wcześniej, gdyż już w wieku 61,2 lat.

Zgodnie z fazami starzenia się społeczeństw wyróżnionymi przez ONZ (Coulmas, 2007, s. 5) do 1995 r. Łotwę można było zakwalifikować jako populację starzejącą się, gdyż odsetek osób starszych był niższy niż 14%. Natomiast w przypadku Estonii obowiązywało to do 1996 r. Jak widać na wykresie 1 udział osób starszych cały czas się zwiększa. Powoduje to, że oba kraje zbliżają się do sytuacji, w której będzie trzeba je zakwalifikować jako hiperstare lub sędziwe (udział osób starszych powyżej 21%). Okoliczności te spowodują, że rządzący obu państw będą musieli rozważyć poważniejszą reformę systemu emerytalnego niż tylko podniesienie wieku emerytalnego.

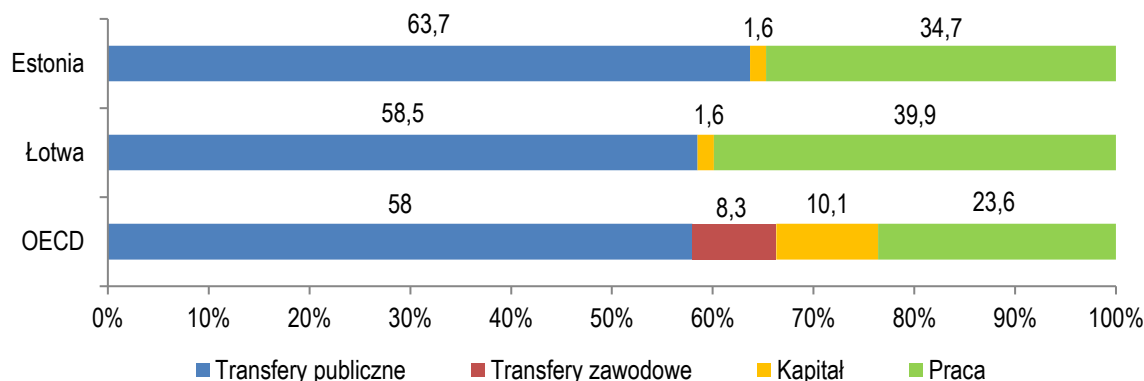

Rysunek 1. Udział osób w wieku 65 lat i starszych w populacji Estonii i Łotwy w latach 1960-2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie (World Bank, 2018).

Podstawowym źródłem dochodów osób starszych zarówno w Estonii, jak i na Łotwie, a także w państwach OECD są uzyskiwane transfery publiczne (rysunek 2). Na drugim miejscu są to dochody z tytułu pracy. Na Łotwie stanowią one 40%, a w przypadku Estonii jest to prawie 35%. Jest to zdecydowanie więcej niż w przypadku średniej dla państw OECD (ok. 24%). Warto zwrócić uwagę, iż dochody osiągnane z tytułu kapitału, zarówno w Estonii jak i na Łotwie, stanowią nikły procent jako źródło przychodów osób starszych, co jest przeciwieństwem sytuacji panującej w krajach OECD (10%). Zarówno w Estonii, jak i na Łotwie, nie są odnotowane wpływy z tytułu funduszy zakładowych. Można przypuszczać, że obywatele krajów bałtyckich nie mieli kiedy zaoszczędzić środków na emeryturę, gdyż państwa te odzyskały niepodległość na początku lat 90. XX wieku, kiedy to upadł Związek Radziecki. Dopiero po tym wydarzeniu zaczynał kształtować się kapitalizm w państwach postradzieckich. Ludzie nieufnie podchodzili do nowo oferowanych produktów bankowych, cały czas wierząc,

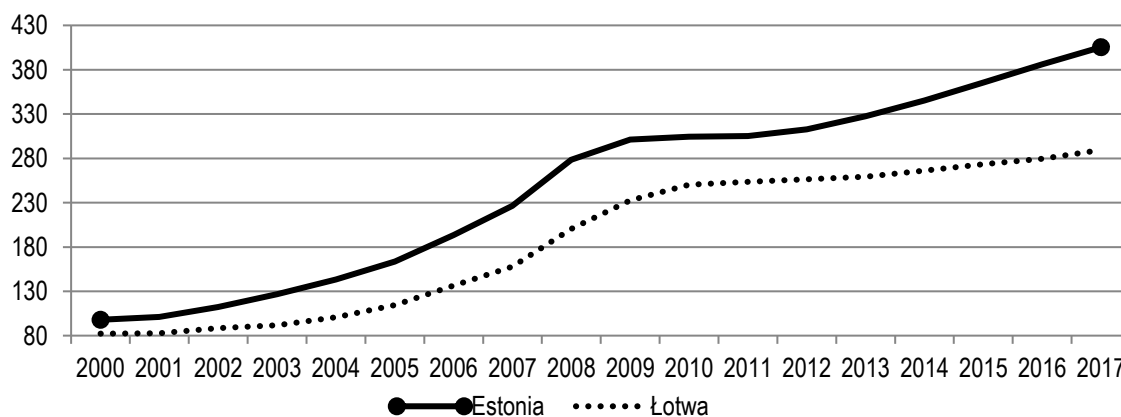
że państwo zadba o ich los, skoro w okresie aktywności zawodowej odprowadzali należne składki na zabezpieczenie społeczne, w tym emerytalne.

Rysunek 2. Źródła dochodów osób starszych w Estonii, na Łotwie oraz państwach OECD w 2014 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (OECD, 2017).

Powodem, dla którego Łotysze w wieku emerytalnym osiągają większy odsetek dochodów z tytułu pracy, może być niższe świadczenie emerytalne niż w Estonii. Świadczenia w obu krajach charakteryzują się dynamicznym wzrostem, aż do okresu kryzysu finansowego (zwłaszcza rok 2009), po którym nastąpił ich wolniejszy przyrost (rysunek 3). W przypadku Estonii gwałtowniejsze wzrosty wartości następują znów od 2012 r. Natomiast na Łotwie większe przyrosty zaczęto odnotowywać rok później, tj. w 2013 r. Jednakże warto zwrócić uwagę, iż nie są one tak dynamiczne.

Rysunek 3. Średnia miesięczna emerytura w Estonii i na Łotwie, w latach 2000–2017 (w euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Statistikaamet, 2018) oraz (Centrālā statistikas pārvalde, 2018).

Analizując dane dotyczące stopy zastąpienia w badanych krajach, należy mieć na uwadze, że OECD wykonało symulację dla osób w wieku 65 lat (tabela 1). Interesująca, z punktu widzenia wysokości świadczenia, jest zależność pomiędzy otrzymywanym wynagrodzeniem a emeryturą. W przypadku Estonii po zakończeniu aktywności zawodowej im wyższe były

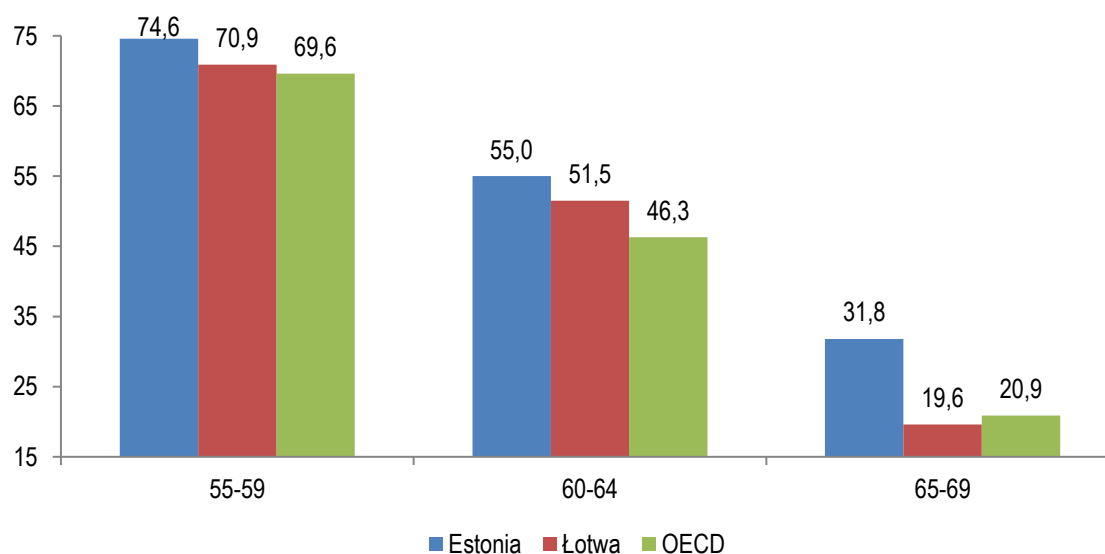
osiągane zarobki tym świadczenie jest mniej kompensowane. W przypadku zarobków poniżej połowy średniego wynagrodzenia Estończycy mogą liczyć na emeryturę odpowiadającą ok. 74% uposażenia. Wraz z wzrostem dochodów w fazie aktywności zawodowej stopa zastąpienia ulega zmniejszeniu do 51%. Przeciwnie sytuacja kształtuje się na Łotwie. Niższe dochody oznaczają także niższą emeryturę, gdyż stopa zastąpienia wynosi ok. 56%. Nieznacznie wzrasta ona wraz z dochodami. Jednakże wskaźnik ten nie przekracza 60%. Sytuacja ta nie jest podobna do tej z krajów OECD.

Tabela 1. Stopa zastąpienia netto – średnia dla mężczyzn w 2017 r.

	Wiek emerytalny	Zarobki poniżej połowy średniego wynagrodzenia	Średnie wynagrodzenie	Zarobki powyżej 1,5-krotności średniego wynagrodzenia
Estonia	65	73,7	57,4	51,1
Łotwa	65	55,7	59,5	59,0
OECD	65,8 65,5*	73,2 72,7*	62,9 62,2*	58,9 58,2*

Uwaga: * oznacza różnicę w przypadku kobiet.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (OECD, 2017).

Rysunek 4. Stopy zatrudnienia osób starszych w Estonii, na Łotwie oraz w krajach OECD w zależności od grupy wiekowej w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie (OECD, 2017).

Ostatnim wskaźnikiem w niniejszym opracowaniu jest stopa zatrudnienia osób starszych (rysunek 4). Dane te pozwalają stwierdzić, że w Estonii jest silnie zakorzeniona protestancka etyka pracy, która powoduje, że pracują oni dłużej. Estończycy chętnie podejmują się aktywności zawodowej. Wśród osób, które mają 55-59 lat pracuje prawie $\frac{3}{4}$ populacji w tym wieku. W tym samym przedziale wiekowym pracuje niewiele mniejszy odsetek Łotyszy (ponad

70%). Podobnie sytuacja kształtuje się w grupie państw OECD. Mimo iż w kolejnym przedziale wiekowym, tj. 60-64 wartości spadają o około 20 punktów procentowych (p.p.), to zwiększa się dystans pomiędzy aktywnymi zawodowo w Estonii a krajach OECD (ok. 9 p.p.). Analizując ostatnią grupę wiekową, do której w dużej mierze zaliczani są emeryci, możemy zauważyć, że średnia dla państw OECD, gdzie aktywnych zawodowo jest około 20% osób w wieku emerytalnym, jest niższa niż w Estonii o prawie 11 p.p. Natomiast w przypadku Łotwy wskaźnik ten osiąga najniższą wartość, tj. 19,6%.

Zakończenie

Doktryny religijne mogą odpowiadać za nasze zachowania i podjęte przez nas decyzje. Przypadek Estonii wskazuje, że praca nadal jest ceniona i traktowana jako istotna część życia. Wskazuje na to fakt dłuższego przebywania na rynku pracy mimo możliwości przejścia na emeryturę i pobierania świadczenia. Choć pracę M. Webera dość mocno krytykowano i zwrócono w niej uwagę na wiele błędów zwłaszcza z dziedziny historii gospodarczej, warto zauważyć, że w przypadku Estonii i Łotwy osoby starsze częściej podejmują się pracy niż ich rówieśnicy w innych państwach z grupy OECD. Potwierdza to tezę o większej pracowitości i etosie pracy protestanckiej.

Na podstawie zaledwie dwóch państw ciężko jednoznacznie stwierdzić czy protestantyzm polepsza sytuację osób starszych. Warto w przyszłych badaniach rozważyć zwiększenie grupy badawczej o inne państwa protestanckie np. Szwecję, Norwegię czy Holandię. Zwiększyłyby to możliwości analizy komparatywnej, ale także uwzględniłyby państwa, które mają dłuższą historię kapitalizmu. Innym ciekawym kierunkiem badań może być zestawienie analizowanych państw z innymi krajami postradzieckimi, ale o innym wyznaniu, np. katolicyzmie. Warto pamiętać, że osoby, które obecnie są na emeryturze zarówno w Estonii, jak i na Łotwie, swoje decyzje o oszczędzaniu na starość podejmowały w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej, podczas której dopiero uczono się, jak wygląda kapitalizm i wolny rynek, które nie były zbyt znane w Związku Radzieckim. Do lat 90. XX wieku obywatele republik radzieckich byli zapewniani, że państwo zadba o ich los na starość. Jednakże wiedząc, że protestanci cenią pracę i uważają ją za istotną część swojego życia, można uznać, że religia ma wpływ na ich przyszłe emerytury. Dzieje się tak, gdyż większa aktywność zawodowa przekłada się na wyższą wartość skumulowanych składek na zabezpieczenie społeczne. Dodatkowo warto przypomnieć, że w protestantyzmie potępiana jest bieda, w związku z czym można założyć, że wyznawcy, chcąc uniknąć ostracyzmu społecznego, zadbają o swój przyszły los. Stwierdzenie

to jest uzasadnione, ponieważ osoby, które w tym momencie podejmują decyzje o oszczędzaniu na starość, mają większy dostęp do wiedzy na temat oferowanych im możliwości zabezpieczenia na starość.

Bibliografia

- Centrālā statistikas pārvalde (2018). *Statistics*. Pobrane 12.09.2018
z <https://www.csb.gov.lv/lv>
- Coulmas, F. (2007). *Population Decline and Ageing in Japan – the Social Consequences*.
Routledge: New York.
- Delener, N. (1994). Religious Contrasts in Consumer Decision Behaviour Patterns: Their Dimensions and Marketing Implications. *European Journal of Marketing*, 28(5), s. 36-53. DOI: 10.1108/03090569410062023. Pobrane 12.09.2018
z <https://pdfs.semanticscholar.org/8afb/fb98c13fe84050905141bb790752ce818b3e.pdf>
- Dylus, A. (2014). Wyznaniowe zróżnicowanie kultury gospodarczej. O ideologicznym nadużywaniu znanej tezy. *Człowiek i Społeczeństwo*, tom 38, s. 67-80.
- European Commission. (2018). *Your rights country by country*. Pobrane 12.09.2018
z <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=858&langId=en>
- Grabowski, D. (2015), Indywidualizm, kolektywizm a etyka pracy. *Polskie Forum Psychologiczne*, tom 20, nr 1, s. 62-77. DOI: 10.14656/PFP20150105. Pobrane 12.09.2018
z https://pfp.ukw.edu.pl/page/pl/archive/article/227/indywidualizm_kolektywizm_a_etyka_pracy/article.pdf
- Hryniewicz, J. (2014). Historyczne przesłanki kształtowania się polskiej kultury organizacyjnej oraz jej współczesne manifestacje w postawach i doznaniach psychicznych. *Człowiek i Społeczeństwo*, 38, s. 11-32. Pobrane 12.09.2018
z http://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/5047/historical-premises-of-shaping-polish-organizational-culture-and-its-contemporary-manifestation-in-psychical-experiences-and-attitudes_content_file-pdf.pdf
- Jonassen, C. T. (1947). The protestant ethic and the spirit of capitalism in Norway. *American Sociological Review*, 12 (6), s. 676-686. DOI: 10.2307/2086953. Pobrane 12.09.2018
z <https://www.jstor.org/stable/2086953>

- Lehrer, E. L. (2004). *Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States*. IZA Discussion Paper No. 1390. Pobrane 12.09.2018 z <http://ftp.iza.org/dp1390.pdf>
- NBPportal (2004). *Wpływ protestantów na kształtowanie kapitalizmu*. Pobrane 12.09.2018 z https://www.nbpportal.pl/wiedza/artykuly/historia-mysli-ekonomicznej/wplyw_protestantow_na_kapitalizm
- Ober-Domagalska, B. (2015). Religia a praca – ewolucja poglądów na temat etyki pracownika i jego otoczenia instytucjonalnego w chrześcijańskiej nauce społecznej. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 4, s. 161-184. Pobrane 12.09.2018 z http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-9223ddf6-e27a-4756-816e-120197326584/c/Barbara_Ober-Domagalska.pdf
- OECD. (2017). *Pensions at a Glance 2017: OECD and G20 Indicators*. OECD: Paris.
- Statistikaamet. (2018). Pobrane 12.09.2018 z <https://www.stat.ee/>
- Pobrane 8.09.2018 z <https://www.worldchristiandatabase.org/#about>
- Weber, M. (1994). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Wydawnictwo TEST: Lublin.
- Wichary, M. (2013). *Najczęstsze pytania o protestantyzm*. Pobrane 2.09.2018 z <https://www.ibuk.pl/fiszka/70284/najczestsze-pytania-o-protestantyzm.html>
- Więckowski, P. (2012). Filozoficzno-historyczne zaplecze etyki biznesu. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego: Studia i Prace*, 2, s. 151-179. Pobrane 4.09.2018 z <http://kolegia.sgh.waw.pl/pl/KES/czasopisma/kwartalnik/archiwum/Documents/PWieckowski10a.pdf>
- World Bank. (2018). *World Bank Open Data*. Pobrane 2.09.2018 z <https://data.worldbank.org>